

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

A VIZSOLYI BIBLIA ELŐLJÁRÓBESZÉDE MINT VITAIRAT

Az 1590. esztendő mind a magyarországi reformáció, mind az egyetemes rekatolizáció történetében fontos dátum. Ekkor jelent meg Vizsolyban az első teljes magyar nyelvű *Biblia* Károlyi Gáspár és munkatársai fordítói munkájának köszönhetően.¹ Ugyanebben az évben született meg hosszas revízió után a *Vulgata* V. Sixtus pápa által javított kiadása, az úgynevezett *Sixtina*, amely VIII. Kelemen pápa újabb átdolgozása, a *Vulgata Sixto-Clementina*² után a tridenti zsinat 1546. április 28-i határozata értelmében évszázadokra a katolikus egyház autentikus *Bibliája* lett.

Károlyi Gáspár a *Vizsolyi Biblia* előtt egész Magyarországot és Erdélyt megszólítja: „Tekintetes és nagysagos Wraknac, vitézlő nemes népeknecc, Isten féle kösségnecc [...] es [...] predicatoroknac [...] egész Magyar országban és Erdélben” ajánlva munkáját. Előljáróbeszéde a munkaközösség monumentális fordítói teljesítményéhez méltó, gazdag tartalmú írás, amely az új hitre tértek tanítását a *Bibliáról*, lefordításának szükségességéről illetve olvastatásáról a tridenti zsinat határozataival vitatkozva fejti ki.

Kiindulásképpen a *Biblia* genezisének az embert teremtő és megváltó Isten megismerésének folyamatában mutatja be: „nem czac teremtett és nem czac meg váltott minket Isten hogy ötet meg esmérnök és néki szolgálhánc, hanem ő maga viszenis minket vakokat és resteket ő magánac és az ő ió vóltánac esmeretire”.³ Isten megtapasztalható a minket körülvevő természetben, az állatok világában, sőt magában az emberben is, azaz „az teremtés Istennec mint egy könyue melyben ötet minden ember láthattya”.⁴ Ezen „néma mestereknecc tanításoc által az ő igaz esmeretire” azonban az ember saját romlottsága miatt nem juthat el, ezért Isten megnyitotta száját, és maga szólt és tett bizonyosságot önmaga felől. Később pedig az Ő akaratából foglaltatott írásba szava és bizonyoságtétele, amikor megparancsolta Mózesnek hogy „mindeneket” megírjon.⁵ Mózes után a próféták is írásba foglalták tanításaikat. Minthogy még ez sem volt elég arra, hogy az ember Isten teljes ismeretére jusson, elküldte Jézus Krisztust, hogy „az tanítaná meg ez világot az Istenre es az ő akarattýára”.⁶ Jézus tanításait az apostolokkal íratta le, majd kiküldte őket,

¹ *Szent Biblia, az az Istennec Ó es Wy testamentvmanac prophétác es apostoloc által meg iratott szent könyuei. Magyar nyelvűre fordítottatott [KÁROLYI Gáspár és mások által]...*, Vizsoly, 1590 – RMNy 652. Hasonmás kiadása: Bp., 1990. Az előszó szövegkiadása: *A Vizsolyi Biblia előljáró beszéde*, közli CZEGLÉ Imre = *Studia et Acta Ecclesiastica*, III, szerk. BARTHA Tibor, Bp., 1973, 517–536.

² Róma, 1592.

³ A):(jelű iv 2a–b lapján.

⁴ A):(jelű iv 2b lapján.

⁵ A):(jelű iv 3a lapján.

⁶ A):(jelű iv 3b lapján.

hogy a Szentlélek ereje által töltsék be az egész világot az Evangélium jó hírével. A próféták és az apostolok könyveit méltán nevezik *Szentírásnak*, amely tiszta és igaz, amelyet meg kell tartani, mint a hit és vallás „erős és mozdíthatatlan reguláit”.⁷ Engedelmeskedni kell annak, és csak azt a tudományt kell az embernek befogadnia, amely a próféták és apostolok tudományával egyezik. „Valamelly pedig nem eggyez, akar kié légyen az a tudomány, akar Angyalé, akar ördögé, akar Papaié, vagy akar melly nagy méltoságbéli emberé, akar Conciliomé, semmiképpen nem igaz, és azt be nem kel venni.” – E kijelentéssel veszi kezdetét a tridenti zsinat határozatainak cáfolata, amely egyben a *Vizsolyi Biblia* fordítói felfogásának és módszerének az igazolására is szolgál.

Mielőtt azonban e vitát ismertetném, meg kell jegyezmem, hogy Károlyi Gáspár fent ismertetett gondolatmenetében bibliai idézeteken kívül más forrásra nem utalt. Kálvin *Institutiója* 1559-ben megjelent, bővített kiadásában az I. könyv V. és VI. részeiben Károlyival azonos módon tárgyalta Isten megismerésének kérdését.⁸ E két rész summája Szenci Molnár Albert fordításában⁹ így hangzik: „V. Hogy az Isten ez világnac teremteséből és szünetlen valo vezéreséből megessmertethessec, és hogy ez esmeret az ő czelekedetiben megláttasséc” (17). – „VI. Hogy mi, az teremtő Istennec esmeretire juthassúnc, szükség hogy az Szent Iras légyen vezérúnc és mesterúnc” (36). Az igazolásul felhozott bibliai helyek (Római levél 1, 19. zoltár, Apostolok Cselekedete 17, az Ephesosbeliekhez írott levél 2) is azonosak mindkettejükénél. Károlyi tehát ismerte az *Institutio* ezen fejezeteit. A Károlyira vonatkozó szakirodalom egyik toposza, hogy hagyatékában volt egy „opus Calvini” megjelölésű könyv.¹⁰

Zárójelben jegyzem meg, hogy Szenci Molnár Albert is hasonló gondolattal indította 1612-ben *Oppenheimi Bibliája* ajánlólevelét,¹¹ amelyet Szentpéteri Márton a „liber mundi” toposz egyik első magyarországi előfordulásaként ismertetett.¹² Azt hiszem, hogy nem járunk messze az igazságtól, hogyha e gondolat forrásvidékét Molnár Albert esetében a *Károlyi-Biblia* előjáróbeszédében feltételezzük. Molnár mindkét bibliakiadásában:

⁷ A):(jelű iv 4a lapján.

⁸ Wilhelm NIESEL, *Kálvin teológiája*, ford. NAGY Barna, Bp., 1998, 29–41.

⁹ *Az keresztényi religiora es igaz hitre valo tanitas, mellyet deakül irt CALVINUS Janos, es [...] magyar nyelvre fordított MOLNAR Albert*, Hanau, 1624 – RMNy 1308.

¹⁰ HARSÁNYI András, *Az ismeretlen Károlyi Gáspár*, Protestáns Szemle, 1940, 82; HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., 1957, 311.

¹¹ „Mivelhogy az egyedül igaz Istennec esmereti az örök élet: két könyvet adott Isten ő felsége az emberec eleibe, mellyekből ötet megessmérjék, és örök életet legyen. Az első könyv az egész világ, és az menyec s földnec ékes épületi: mellyben az elő Isten az ő örök mindenhatóságánac, bölcseségénec, igassaganac és jótévő kegyes vóltánac sokféle diczsőges jegyeit és bizonságít óltotta és nyomta bé: és az ő teremtett allatiban magát ugyan kiirta és kiabrázolta hogy tudniilic ő legyen minden teremtett allatoknac, kivalképpen az embereknec atyai gondviselője. Ez két széles levelő nagy könyvnec azért, annyi szantalan soc bötűi vadnak, mennyi az sok külömbkülömb teremtett állat az égen és e földön. Mert az egec hirdetic az Istennec diczsőségét, és az ő kezeinec munkáját hirdeti amaz kiterjesztett erősség (Joh. 17.3, Ps. 19.2). [...] Az másic könyv, mellyben az Isten sockal világosan tanit minket az ő idvösséges esmeretire, az egész szent Irás, melly egy szóval Görögül mondati Bibliánac...” RMKT XVII/6, 481.

¹² SZENTPÉTERI Márton, *A Central European Example of 17th-Century Calvinist Intellectual Communication: Johann Heinrich Alsted and Albert Szenci Molnár*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/contentware/marci/cikk.htm>.

1608-ban és 1612-ben is változatlan formában közreadta Károlyi Gáspár előljáróbeszédét is.¹³ Ugyanakkor az annak – miként láttuk – alapjául szolgáló kálvini *Institutió*t tanulmányaiából is ismerte. Feljegyezte *Naplójába*,¹⁴ hogy 1600-ban Herbornban meghallgatta Joannes Piscator előadását az *Institutió*ból kivonatolt *Aphorismi* című művének¹⁵ néhány tanításáról. S évekkel később, 1624-ben az *Institutió*nak a fenti gondolatot a korábbi kiadásoknál teljesebben kifejtő kiadását ültette át magyarra.

E kis kitérő után, amelyet szívesen tettünk épp 2004-ben – 440 esztendővel Kálvin János halála után – magyarországi hatásáról, térjünk vissza Károlyi Gáspár írásához.

A következőkben azokat próbálja meggyőzni, akik nem akarják, hogy Isten szent könyvei közönséges nyelven legyenek, és mindenek megértsék azokat. A *Biblia* mindenki által való olvasásának szükségességét hirdeti, és ezzel erasmista bibliafordítóink: Komjáti Benedek, Pesti Gábor és Sylvester János nyomdokaiba lép. Nem ért egyet a „rómaiakkal” (értsd a római egyházzal), amiért megfosztják „az kösséget az Bibliánac oluasásától”.¹⁶ Azért kell olvasni mindenkinek a *Bibliát*, mivel Isten „minden rendbéli embereket akar iduözíteni”.¹⁷ Bibliai példák után többször idézi Chrysosthomust, aki azt tanította, hogy „othonnis az Isten Bibliáiát kezetekbe vegyétéc”.¹⁸ Ezután tér rá a *Vulgata* kérdésére, mivel „amaz Bibliára akarnac minket szoritani, mellyet vulgata editionac neueznek”.¹⁹

A Vizsolyi Biblia fordítói nem a *Vulgatát* fordították, hanem ismervén annak hibáit, felhasználták a *Septuagintát*, valamint Franciscus Vatablus,²⁰ Sebastian Münster,²¹ Santes Pagnino,²² Immanuel Tremellius²³ és más tudós teológusok és magyarázók munkáit,²⁴

¹³ Hanau, 1608 – RMNy 971; Oppenheim, 1612 – RMNy 1037.

¹⁴ *Szenci Molnár Albert naplója*, közléteszi SZABÓ András, Bp., 2003 (Historia Litteraria, 13), 74.

¹⁵ Joannes PISCATOR, *Aphorismi doctrinae Christianae, maximam partem ex Institutione CALVINI excerpti, sive loci communes theologici, brevibus sententiis expositi*, Herborn, 1588.

¹⁶ A):(jelű ív 5a lapján.

¹⁷ A):(jelű ív 4b lapján.

¹⁸ A):(jelű ív 5a lapján.

¹⁹ A):(jelű ív 5b lapján.

²⁰ *Biblia (Pars 1–5)*, ed. Robert ESTIENNE, trad. Leo JUDA, comment. François VATABLE, Paris, 1545 – OSZK Ant. 4917. – *Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa*, összeállította SOLTÉSZ Erzsébet, VELENCZEI Katalin, W. SALGÓ Ágnes, Bp., 1990 (a továbbiakban: *BNat. Cat.*), B 437. Farkasdy Dezső szerint Károlyi a lyoni 1528. évi kiadást használta: FARKASDY Dezső, *A Károlyi-Biblia keletkezéséhez*, ItK, 1990, 702.

²¹ *Biblia sacra utriusque Testamenti, pars 1–3*, ed., trad. Sebastian MÜNSTER, Desiderius ERASMUS, Zürich, 1539 – OSZK Ant. 4771, *BNat. Cat.* B 429.

²² *Biblia Hebraica, eorundem Latina interpretatio. Accesserunt ... libri Graece scripti (Novum Testamentum)*, ed. Benedictus ARIAS Montanus, Santes PAGNINO, Antwerpen, 1584 – OSZK Ant. 152, *BNat. Cat.* B 398.

²³ *Testamenti Veteris Biblia sacra ... accesserunt libri apocryphi ... quibus ... adjunximus Novi Testamenti libros*, trad., comment. Johannes Immanuel TREMELLIUS, François DU JON, Théodore DE BÈZE, Genf, 1590 – OSZK Ant. 985, *BNat. Cat.* 463. – Erre a forrásukra Molnár Albert utalt a *Hanaui Biblia* ajánlólevelében: „... ez előtt mayd husz esztendővel, a’ Magyarországi Anya szent Egyhaznac Előljáro Tanitói az Biblianac Magyarul fordításában, kivalképpen ez Tremellius és Junius exemplárával éltenc, és az Bibliát kiboczáttac Visolban...” RMKT XVII/6, 467.

²⁴ Imre Mihály újabban találta meg ismeretlen fordító kézírásával Sámuel első könyve később a *Vizsolyi Bibliá*ban megjelent magyar szövegének nagy részét, beírva Pietro Martire VERMIGLI *In duos libros Samuelis*

akik az eredeti héber és görög szöveg figyelembevételével új latin fordításokat készítettek és azokat bőséges kommentárokkal látták el.²⁵

Felfogásuk egyezett a Heltai Gáspár köré tömörült fordítói munkaközösségével. A *Bibliának* első része *Előljáróbeszédében* ők is hangsúlyozták, hogy főképpen a zsidó *Bibliát* követték, de úgy, hogy előttük volt a *Vulgata* és több deák *Biblia* is.²⁶

„Mind az által kitsoda tilthat meg minket hogy a' kút föből ne igyünc, az az, hogy az ó testamentom könyuein a' sido betöt, az vj Testamentomé a' Görögöt meg ne tekintsüc, ha valami igéknece ereiénece vajj iegyzesénece iobban végére akarunc menni?”²⁷ – teszi fel a kérdést Károlyi, majd kicsivel később így folytatja: „Kétségnélkül iob embernece az forrásból innya hogynem az folyásból, és nem lehet az emberénece olyan méltosága, mint az Istenénece.”

Károlyi egyébként Pagninusra hivatkozva nem Hieronymus fordításának tartotta a *Vulgatát*. De ha az ő munkája lett volna is, „az írónac restségece és gondviseletlenségece miatt” oly sok idő alatt „meg veztegettethett.” S mivel keletkezésekor már több latin fordítás létezett, továbbá, mert prológusa kifejezetten arra szólította fel az olvasót, hogyha „valaki az mi fordításunkban akar valamit megfeddeni, kérdgye meg az sido betüt...” – mindezek miatt nem tartotta jogosnak a római pápa részéről kizárólagos szöveggé váló elismerését. „Ha azért Ieronymus ő maga senkire erőuel nem kötötte az ő Bibliáiát, hanem szabadságban hatta a'ki akaria oluansni vagy nem: Az Romai Papais senkire erőuel ne kösse azt” – vonja le végső tanulságul.²⁸

Károlyi maga nem utalt arra, hogy a *Vulgata* ellen felhozott példáit és egész érvrendszerét mely forrásból merítette, ezért Dán Róbert²⁹ az érvelés egészét neki tulajdonította. Forrásaira viszont Káldi Györgynek az *Oktató intésben* tett, következő megjegyzéséből lehet következtetni: „...Károlyi [...] ez ellen-mondásokat Kalvinusból és Kemnitiusból kieszdede.”³⁰

Martin Chemnitius (1522–1586) lutheránus teológus Melanchthon tanítványa. Königsbergben, Wittenbergben, majd Braunschweigben működött. Julius herceg megbízásából ő vezette be a reformációt Braunschweigbe és Wolfenbüttelbe. A helmstedti egyetem megalapításában is részt vett, nagy szerepe volt az 1577. évi *Formula Concordiae* létrejöttében.³¹ 1565 és 1573 között jelentette meg *Examinis Concilii Tridentini [...] scripti*

prophetae... (Zürich, 1564) című kommentáros kiadásába, Debrecenben, a Református Kollégium Nagykönyvtárában az F 540. jelzeten. – Vö. IMRE Mihály előadását 2003. december 17-én az MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz- és Barokk-kutató Csoportjának felolvasó ülésén.

²⁵ DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., 1973 (Humanizmus és Reformáció, 2), 61.

²⁶ *A Bibliának első része, az az Mosesnece ött könyue, mely magyar nyelvre fordítottat a régi es igaz szent könyuekből*, Kolozsvár, 1551 – RMNy 90.

²⁷ A):(jelű ív 5b lapján.

²⁸ A):(jelű ív 6a lapján.

²⁹ DÁN, *i. m.*, 67–68.

³⁰ *Szent Biblia [...] deák bötüböl magyarra fordította [...] KÁLDI György*, Bécs, 1626 – RMNy 1352. *Oktató intés* c. függelék, 16.

³¹ *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, I, Hamm, 1990, Sp. 991–992.

opus integrum című átfogó vitairatát, amely négy részben tette vizsgálatá tárgyává a tridenti zsinat határozatait.³² Munkájának a templomi képekre vonatkozó része már két évvel korábban megjelent Bártfán Horváth Gergely magyar fordításában.³³ A *De versione seu translatione Scripturae in alias linguas* című fejezetben a tridenti zsinat azon határozatával polemizált, amely szerint a *Vulgatán* kívül tilos más forráshoz fordulni. E részhez felhasználta Kálvinnak a tridenti zsinat határozatai ellen írott munkáját is.

Ezt Kálvin *Les actes du Concile de Trente, avec le remede contre la poison* címen 1548-ban adta ki.³⁴ Benne az 1546. április 28-i, Negyedik ülés határozatait cáfolja, miután sorra vette azokat, nevezetesen, hogy

- nemcsak a Szentírás, hanem az átadott hagyományok előtt is meg kell hajolni;
- az apokrif könyvek a kanonikusok közé sorolandók;
- ragaszkodni kell a *Vulgatához*;
- és a Szentírás teljes vonatkozásában az egyházé a magyarázás joga.

Károlyi e négy határozat közül igazán részletesen a *Vulgata* ellentmondásaira hívja fel a figyelmet. Példáit nem is annyira Kálvintól – aki főleg a *Zsoltárok könyvének* hibáival foglalkozik –, mint inkább Martin Chemnitustól vette. A szám szerint 17 db Károlyi által kifogásolt locus közül kettő fordul elő mindkettejüknél (67. és 137. zsoltár), és további kilenc forrása Chemnitius *Examene* volt. Ezekben a *Vulgatának* az eredeti héber, illetve görög szövegekhez képest megfigyelhető kihagyásai, hozzáadásai, érthetlenségei, változtatásai láthatók, továbbá a *Vulgata* eredeti szövegekhez képest megfigyelhető olyan változtatásai, amelyek katolikus hitelvek igazolása érdekében kerültek bele a latin nyelvű *Bibliába*. Magukat a locusokat a Chemnitiusra való utalással az Irodalomtörténeti Közlemények 2001. évi 5–6. számában Káldi György *Oktató intése*nek bemutatásakor táblázatos formában közöltem,³⁵ ezért ismertetésüktől eltekintek.

Károlyi nemcsak a kifogásolt locusokat vette át Chemnitustól, hanem gondolatmenetében és érvelésében is észrevehető a hatása. A forrás és a folyás hasonlat,³⁶ Pünkösdkor az Evangélium különböző nyelven való hirdetése³⁷ egyformán előfordul mindkettejüknél.

³² Az általam használt példány: Frankfurt, 1590 – OSZK Ant. 7423, *BNat. Cat.* C 551.

³³ *Az kepekről való tudomány, mely doctor CHEMNITZ Márton irásából, kit deákul kiboczátot, minden embernek iauára magyar nyelvre fordítatot STANSIT HORVAT Gergely által, Bártfa, 1588 – RMNy 603.*

³⁴ Joannes CALVIN, *Les actes du Concile de Trente, avec le remede contre la poison*, Genf, 1548, 98–124 – OSZK Ant. 5547, *BNat. Cat.* C 75. E rész magyar fordítása: KÁLVIN János, *A tridenti zsinat határozatainak cáfolata*, ford. RÁBOLD Gusztáv, Pápa, 1909.

³⁵ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Káldi György: Oktató intése*, ItK, 2001, 623–637.

³⁶ Chemnitius: „...Num licebit fontes praeferre riuilis? et si qua in vulgata illa versione male reddita, mutata, mutilata et addita sunt, ita ut a fontibus dissentiant: num licebit ea, si quis odiosis vrgeat, reicere?” (128.) – Károlyi: „...kitsoda tilthat meg minket hogy a' kút föből ne igyünc, [...] Mert kétségnélkül valo dolog hogy a' régi Bibliában sokat ne(m) iol és alkotmatlanul fordítottác, sokat el változtattác, sokat meg czonkitottác, soc helyen sokat adtac hozzáia, [...] Kétségnélkül iob emberne az forrásbol innya hogynem az folyásból, és nem lehet az emberénc ollyan méltosága mint az Istenénc.” (A):(jelű iv 5b lapján.)

³⁷ Chemnitius: „Et certe non violata fuit doctrinae coelestis maiestas, quando in Pe(n)tecoste variis barbaris linguis tradita et proposita fuit.” (128.) – Károlyi: „...miért változtatta el Isten az Apastaloknac nyelueket Pinkösd napián, hogy az Euangeliomot soc nyeluen predicállanác? Ha azért az soc nyelven valo predicálás

A *Vulgata* egyedüli tekintélyként való felfogásával szemben mindketten azonos módon többször hivatkoztak Ágostonra és Gratianusra.³⁸ Közülük az elsőnek idézett Ágoston-gondolat és Gratianusé is, egymástól elválasztva megtalálható a *Biblia Tigurina* ajánlólevelében is.³⁹ Ennek és a Károlyi Gáspár által említett, ajándékvitelre vonatkozó Jeromos-mondásnak⁴⁰ a meglétére alapozta Imre Mihály azt a feltételezését, hogy Károlyi a *Vizsolyi Biblia* előljáróbeszédének a megszerkesztésekor a zürichi Biblia ajánlólevelét is figyelembe vette.⁴¹ A két Biblia közötti további egyezés Hieronymus Esdrás és Nehémiás próféták könyvéhez írott előszavának mindkettejük által idézett részlete.⁴² Köztudomású, hogy ezek az idézetek közhelyszámba mentek, és a rengeteg forrással dolgozó, Károlyi

meg nem ferteztette az Isten beszédét, mimódon ferteztetik meg ha soc nyeluekre forditatic?” (A):(jelű ív 6b lapján.)

³⁸ Chemnitius: „...*Augustinus de doctrina Christiana, libro secundo, cap. 11.* inquit: Qui Scripturas ex Hebraea lingua in Graecam verterunt linguam numerari possunt: Latini autem interpretes, nullo modo...” (127.) „*Augustinus certe de doctrina Christ. libro secundo capite undecimo* inquit: »Latinae linguae homines, duabus alis ad Scripturarum divinarum cognitionem habent opus, Hebraea scilicet et Graeca ut ad exemplaria praecedentia recurratur...« Et in decretis dist. 9. citatur haec Augustini sententia: Vt veterum librorum fides, de Hebris voluminibus examinanda est: ita novorum veritas Graeci sermonis normam desiderat.” (130.) – Károlyi: „Mert az Agoston Doctoris azt mondgya: A kic sidobol Görögre fordítottac az irast megszámlálhattýuc, de a’ kic Görögből Deákra fordítottac, meg nem számlálhattýuc. [...] Másutt azt mondgya hogy az Deiakoknac két szárnyoknac kel lenni a’ szent írásra, tudni illic a’ sido és Görög nyelvnc. Es hogy az ó Testamentum könyue nec igasságát az sidobol kel meg probalni az vij Testamentum könyueinec pedig a’ Görögből, melly mondás a’ Gratianus papa decretomabais be vagyon irua.” (A):(jelű ív 6a lapján.) A margón Károlyi is megadta a Chemnitiusból átvett idézetek forrását: „li 2. de doctrina Christ. c. 11.”, illetve „Dist. 9.”

³⁹ *Biblia Tigurina*: „Post Hieronymu(m) testatur Augustinus plurimos in ecclesia scripturarum esse interpretes, Noui testamenti maxime. Nam libro de Doctrina Christiana secundo, cap. 11. Qui, inquit, scripturas ex Hebraea lingua in Graecam uerterunt linguam numerari possunt, Latini aut(em) interpretes nullo modo.” (*_{6b}.) Extat Canon in Decretis canonicis Distinct. 9. sic pronuncians, Veterum librorum fides de Hebraeis uoluminibus examinanda est: ita nouorum ueritas Graeci sermonis normam desiderat. Verba mutuata sunt ex S. Augustino ad D. Hieronymum epistola.” (*_{5b}.)

⁴⁰ *Biblia Tigurina*: „In templo dei offert unusquisque quod potest, alij aurum, alij argentum et lapides pretiosos, alij byssum et purpuram et coccum offerunt, et hyacinth(um): nobiscum bene agitur si obtulerimus pelles et caprarum pilos.” (*_{3a}.) – Károlyi: „Az Isten templomába minden ember azt viszi az mit vihet, némellyec aranyat, ezüstöt, drága köueket, bibort, bársont mi pedig iol czelekeszszük ha viszünc czac bőröket és ketske szört.” (A):(jelű ív 6a lapján.) A margón Károlyi is megadta az idézet forrását: „In prologo galeato”.

⁴¹ IMRE Mihály, „*Alberti Molnar. donatione Dni Erasmi Eulii, Heidelberg Anno 1622. mense 7bri*”: *Szenci Molnár Albert Bibliája = A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium évkönyve, 1974, Hódmezővásárhely, 1974, 34–35.* Lásd még: IMRE Mihály, *Molnár Albert Biblia Tigurinja = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4), 301–315.

⁴² *Biblia Tigurina*: „Item in Praefatione Ezrae et Nehemiae ad Dominionem et Rogatium, Obsecro uos, ut priuata lectione contenti, libros non efferatis in publicum, nec fastidiosos cibos ingeratis, uitetisq(ue) eorum supercilium, qui iudicare tantu(m) de alijs et ipsi facere nihil nouerunt. Si qui autem fratrum sunt, quibus nostra non displicent, his tributis exemplar.” (*_{6a}.) – Károlyi: In praefatione super Es. et Nehemia: „kérlec titeket hogy ez könyvnc kéualképpen valo oluasásáual meg elegenduén, azt közönseges helyre ki ne vigyetec és az kic eleget öttenec, azoknac az étel ne töltsetec száio kba, és az ollyanoknac keuélsegeket el táuoztassatoc, a’ kic egyebeket tudnac kárhoztatni, de oc semmit nem tudnac szerezni, ha pedig vadnak az atyafiac közzül ollyac kik nec az mi munkánc tettzik, azoknac adgyatok az könyuet oluasni.” (A):(jelű ív 6a lapján.)

köré csoportosuló fordítói gárdának minden bizonnyal a *Biblia Tigurina* is keze ügyében lehetett. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy Chemnitius a cáfolat írása közben a *Biblia Tigurina* is felhasználta, és így az ő *Examene* a közvetítő láncszem a *Biblia Tigurina* és Károlyi Gáspár ajánlólevele között. (Valószínűnek látszik ugyanis, hogy Károlyi nemcsak azokat a *Vulgata* hibáit igazoló locusokat vette át pontról pontra Chemnitiustól, hanem okfejtéséhez is felhasználta azt.) Hasonlóan ahhoz, ahogyan ugyancsak Chemnitius közvetítette Károlyihoz a *Vulgata* Kálvin által bírált locusait.

Az előljáróbeszéd további részében Károlyi a magyar *Szentírás* szövegének viszonylag kései kiadását inkább a fejedelmek bűnének tulajdonította, mint a prédikátorokénak, hiszen Melius Juhász Péter és Heltai Gáspár részleges bibliafordításai tesznek arról bizonyosságot, hogy voltak és lettek volna tanítók és prédikátorok, akik e munkát örömmel elvégezték volna, „ha az fejedelmec arra gondot viseltec volna”.⁴³ Végül is a felső-tiszavidéki, néven nem nevezett protestáns „urak és vitézlő nemes népek” voltak azok, akik „tárházukat nyújtották”, és lehetővé tették a *Biblia* megjelenését. Szabó András kutatásai-ból tudjuk, hogy Mágócsy András, Vizsoly birtokosa és nagybátyja, Mágócsy Gáspár, Tállya ura indították el a fordítói munkálatokat. Haláluk után pedig Rákóczi Zsigmond, a Mágócsy-birtokosok örököse folytatta kezdeményezésüket.⁴⁴

A fordításukban „tízta, igaz Magyar szóual” igyekeztek élni, „idegen szólásnac módgyát” nem követték, s ha valami „darabosnac tettett vagy az Sidó vagy az Deác szólásnac modgyában, annak is kimondásaban az Magyar nyelvneac szólásának modgyát” követték. Ha pedig valami nehézséget találtak „az betüben, vagy egy igében, vagy egy egész sentenciában”, azt megmagyarázták, hogy az olvasó fennakadás nélkül haladhasson az olvasásban.⁴⁵ Lutherhez hasonlóan, aki német *Bibliát* akart hívei kezébe adni, Károlyi magyar *Bibliát* kívánt kiadni, vagyis a bibliai szöveg érthető, magyaros visszaadására helyezte a hangsúlyt.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Károlyi Gáspár előljáró beszéde a protestáns bibliafelfogás legteljesebb magyar nyelvű összefoglalása: a reformáció *Sola Scriptura* tanításának summázata, amely a protestánsok körében a tridenti zsinat határozatai hatására még jelentősebb kérdéssé vált, ugyanakkor a nemzeti nyelvű fordítások készítése során felmerült gyakorlati problémákkal egészült ki. Nem véletlen, hogy éppen a teljes magyar nyelvű *Biblia* munkálatainak „fő igazgatója”, Károlyi Gáspár készítette el, akinek e gigantikus vállalkozás során szembesülnie kellett ezzel az összetett problémakörrel, hogy mit, miért, hogyan és milyen elvek alapján fordítsanak. Az írás háttérében Kálvin *Institutiója* és Martin Chemnitius vitairata áll. Ugyanakkor magába sűríti azokat a fordítói, forrásválasztásra és -kezelésre vonatkozó utalásokat is, amelyeket a korábbi magyar bibliafordítók előszavaiban, ajánlóleveleiben megtalálhatunk. Így pl. Melius Juhász Péter

⁴³ A):(jelü iv 7b lapján.

⁴⁴ SZABÓ András, *Károlyi Gáspár életútja a Vizsolyi Bibliáig = Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, szerk. BARCZA József, Bp., 1990, 23; UÓ., *Szent Biblia...*, Vizsoly, 1590, facsimile kiadás, Bp., 1981, SZABÓ András kísérőtanulmánya, 7.

⁴⁵ A):(jelü iv 8a lapján.

1565-ben így értékelte azokat, akik tagadták a bibliafordítás hasznos voltát: „...ördög tanácsán iárnak akik azt kákogiák hog’ nem kel a Bibliát, semmi Conciocat Magyar nieluen czinálni. Ezeket kárhoztattia az Ur a’ prophetanal.”⁴⁶ Vagy Félegyházi Tamás katekizmusa megfelelő fejezetében⁴⁷ nagyobb méltóságot tulajdonított a Szentírásnak, mint az anyaszentegyháznak. Halála után megjelent *Újtestamentum* fordítása elején Gyulai János, a debreceni iskola rektora üdvözlőversében azoknak a nemzeti nyelvű *Bibliák*-nak a jelentőségét hangsúlyozta, amelyek a héber illetve görög forrás alapján készültek.⁴⁸

Hogy Károlyi Gáspár írását kortársai vitairatként is értékelték, azt a nyomán kialakult élénk polémia bizonyítja. Megjelenése idején a magyarországi ellenreformáció még nem volt olyan erős, hogy elleniratot jelentessen meg. Szenci Molnár Albert bibliakiadásai révén további két kiadást ért meg Károlyi előljáró beszéde is, így gondolatai elevenen éltek a 17. század első évtizedeiben. Cáfolatukra csak 1623-ban vállalkozott először Pázmány Péter *Kalauzának* második kiadásában,⁴⁹ majd nem sokkal azután Káldi György a teljes katolikus bibliafordításának végére illesztett *Oktató intése*-ben.⁵⁰ Erre felelt Dengelegi Péter *Rövid anatómiája*,⁵¹ amelynek elején a természet és a kegyelem könyvének kettősségéről szólva Károlyi előljáróbeszédének bevezető gondolatát ismételte meg.

Károlyi eme írását eddig a legsokoldalúbban Horváth János jellemezte. Kiemelte művelődéstörténeti jelentőségét, amennyiben azzal, hogy a *Bibliát* mindenki olvasmányává kívánta tenni, az írás-olvasás terjesztését és az iskolázást is szorgalmazta. Irodalomelméleti szempontból ugyanő hívta fel arra a figyelmet, hogy azzal, hogy Károlyi elhatárolta egymástól a szóbeli és az írásba foglalt irodalom korszakát, az irodalom kialakulásának folyamatáról is szólt. A humanista „ad fontes” elvnek a Bibliára való alkalmazását, a szövegromlások kiküszöbölésére tett igyekezetét ugyancsak irodalomelméletű jelentőségűnek tartotta.⁵² Dolgozatommal az előljáróbeszéd polemizáló elemeit és azok forrását szerettem volna bemutatni, ezzel ajánlva a hitvita műfaja kutatógárdájának figyelmébe

⁴⁶ *A Szent Iob könyvenek a sido nielvből es a bölc magyarazók fordításából igazán valo fordítása magyar nielure*, Várad, 1565, címlapverző – RMNy 213. Vö. ZVARA Edina, „Az keresztyén olvasóknak”: Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból, Bp., 2003 (Régi Magyar könyvtár: Források, 14), 143.

⁴⁷ FÉLEGYHÁZI Tamás, *Az keresztieni igaz hitnek reszeiről valo tanitas keresekkel es feleletekkel, ellenvetesekkel es azoknak megfeitesiuel, az hiueknek eppületekre irattatot, es mostan vyonnan meg öregbittetet*, Debrecen, 1583, *A Szentírásról* 3, 13 – RMNy 525.

⁴⁸ *Az mi Vronc Iesvs Christvsnac Vÿ Testamentoma auuagi frigie görögből magyar nielure fordittatot es nilvan valo ertelemvel nemeli nehez helieken röuididen megh magyarazatot FELEGYHÁZI Thamas debreceni praedicator atal*, Debrecen, 1586, xxx₂b – RMNy 584.

⁴⁹ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról*, ItK, 2000, 660–668.

⁵⁰ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Káldi György: Oktató intése*, ItK, 2001, 623–637.

⁵¹ *Roivid anatomia, mellyel az nagy szombati Kaldi György papnak a Szent Biblia felől valo oktato inte-se, mellyet az ő tölle magyar nyelvre fordittatot Bibliajanak sarkához biggyeszitet, minden reszeiben megh visgaltatik, es egyczersmind Karolyi Gaspar es Szenczi Molnár Albert az ő hasznos munkajokkal edgyüt patvaros nyelvenek ostorozasa alol fel szabadittatnak, az nagy Istennek segedelméből DENGELEGI Peter által*, Gyulafehérvár, 1630 – RMNy 1467.

⁵² HORVÁTH, i. m., 319.

azt, hogy szisztematikus vizsgálódásukat majdan terjesszék ki a könyvrészletekre is. Hiszen Károlyi Gáspár előjáróbeszéde, vagy az ugyancsak fentebb említett Gyulai János-üdvözlővers a bizonyíték arra, hogy egy-egy könyv részlete is tartalmazhat jelentős, polemizáló elemeket, és később komoly vitát generálhat.